

JIŘÍ BUREŠ

OBRAZ KRAJINY MOSTECKÉ UHELNÉ PÁNVE V 19. A PRVNÍ TŘETINĚ 20. STOLETÍ
V LITERATUŘE, NARATIVNÍCH PÍSEMNÝCH PRAMENECH A EGODOKUMENTECH

Obr. 1. Duchcov na prahu průmyslové éry, 50. léta 19. století, Muzeum města Duchcova, sbírka grafik.

*Za městem – tam haldy hořely,
dech jejich, hrozný dech moru.
Za městem haldy dohořely
a déšť jim rozbrázdil koru.*

František Cajthaml-Liberté¹

Severočeská krajina v oblasti mostecké uhelné pánve je v povědomí široké veřejnosti vnímaná jako místo těžce narušené průmyslem a montánní činností. Proces transformace této krajiny je někdy omezeně chápán jako záležitost především druhé poloviny 20. století. Toto období ale představuje pouhé vyvrcholení dlouhodobého procesu, který počíná přibližně polovinou 19. století. Proměna zemědělské krajiny během několika desetiletí na krajinu industriálního charakteru zanechala výrazných otisk v místní paměti sklonku 19. a první třetiny 20. století. Svá svědectví přináší krásná literatura, záznamy obecních kronik i osobní vzpomínky nebo korespondence.

¹ FRANTIŠEK CAJTHAML-LIBERTÉ, báseň *Propadliny* ze sbírky *Pole krvavá*, Praha 1904.

OBĚŠENEC I PROVAZU UYKNE – ČLOVĚK A PROMĚNA KRAJINY

„Na cestě od Loun až ku nejzazším výběžkům Středoohoří u Bíliny prsa vaše lokají ještě zdravý, lesní vůni prosycený vzduch a hluboce oddechují. Ale jakmile se přiblížíte k Duchcovu, začínáte pokašlávat a plíce nechtějí se spokojit touto nenadálou, jedovatou potravou... Teprve přiblížíme-li se k samému úpatí Krušných hor, oddychujeme poněkud volněji, neboť tam se vzduch průmyslový již mísí s pryskyřičnou vůní blízkých rozhlehlých hvozdů. Úplně se uhelného prachu zbavíme jen výstupem na vrcholky 800–1000 metrů vysokých hor a s jejich hřebene teprve poznáme, v jakém moři věčného dýmu a par je celá kotlina zahalena. Žádný, ani nejprudší víchř nikdy docela tuto mléčnou šedou clonu neroztrhne a neodvěje.“² Vzhled montánně industriální krajiny sledované oblasti je často nazírán optikou konfrontace místa s jeho dřívější podobou nebo s krajinou nedotčenou průmyslovým běsněněm. Negativní vněmání proměny krajiny je zřetelně jak v krásně literatuře, tak ve vzpoměnkách, egodokumentech, záporně jsou proměny krajiny hodnoceny také

² ALOIS ŠEFL, *Vyvrženci*, Louny 1924, s. 9.

Obr. 2. Alois Šefl, *Uhlí a smrt*, přebal knihy, 1924.

v obecních kronikách.³ Protiváhou poničené pánevní krajiny byly svahy Českého středohoří a Krušných hor. Obě oblasti byly od 80. let 19. století cílovou destinací rodící se organizované turistiky, kterou v regionu představují nejdříve pobočky teplického německého horského spolku.⁴

Intenzifikace exploatace uhelné suroviny nutně zvyšovala požadavky na dostupnost pracovní síly. Díky pracovním příležitostem si celá oblast získala přívlastek severočeská Kalifornie, užívané ještě ve 20. letech 20. století. První seznámení nově příchozích se severočeským uhelným mořem mohlo být silně negativní až odmítavé: „Když jsme vyšli z Duchcova mezi hořící oprámy a do dusivého kouře, tu se matka dala do pláče „kam to dem, já tady nebudu“. Museli jsme si ale zvyknout, přestože to byl skok z toho čistého vzduchu na Sázavě do čouducího Duchcova.“⁵ Konfrontaci uhelné oblasti s krajinou svého rodiště, Sucho-mast na Berounsku, uvádí František Cajthaml-Liberté, pánevní krajinu ve svých básních, próze nebo korespondenci připodobňuje opakovaně k peklu: „Několik dní pobytu – a zase rád

³ Např. SOKA Teplice, AO Břežánky, Pamětní kniha, ev. j. 103, s. 72–74; Tamtéž, AM Hrdlovka, Pamětní kniha, ev. j. 141, s. 120–121.

⁴ K činnosti Verband des Gebirgs und Touristen vereine Erz Mittelgebirgs: Ladislav KAŠPAR, *Německé turistické spolky v českých zemích do roku 1918*, in: *Německé tělovýchovné a sportovní spolky v českých zemích a Československu* (ed.) Marek WAIC, Praha 2008, s. 131.

⁵ Muzeum města Duchcova, Paměti Františka Fliegera nar. 1896, rukopis Moje vzpomínky, sign. N 2647, s. 8–9.

Obr. 3. František Cajthaml-Liberté, *Obrázky z Deutschböhmen*, obal knihy, 1923.

odjíždíš do severočeského pekla. Oběšenec i provazu zvykne – a na pohyblivém terénu nad šachtami kráčíš jistěji než po návsi rodné vsi, milence tvého dětství.“⁶

Negativní percepce hornické krajiny se projevuje patrně výrazněji v literatuře a poezii než v přímé osobní zkušenosti místních rodáků nebo osob příšlých do sledované oblasti v raném věku. V knihovně Muzea města Duchcova jsou uloženy obsáhlé písemné vzpomínky čtyř osob narozených v letech 1892, 1896, 1908 a 1926.⁷ Vyjma výše uvedené vzpomínky o příchodu na Duchcovsko, se v těchto pramenech reflexe krajiny a důlní činnosti vůbec neobjevuje, případně jsou dopady montánní činnosti uvedeny jen formou konstatování bez jakéhokoliv hodnocení.

O STROJÍCH, LIDECH A KRAJINĚ

Transformace krajiny je popisována jako surový průnik techniky do dosud harmonické oblasti. Element pokroku představuje budování dopravních struktur a zavádění strojní těžby. Budování železnice zachycuje ve své tvorbě i jeden z autorů divoké hornické krajiny, horník, novinář a spisovatel

⁶ Muzeum města Duchcova, korespondence Františka Cajthamla-Liberté, dopis manželce datovaný v Suchomastech 23. 7. 1920.

⁷ Jedná se o paměti Richarda Modry (1892–1959), nesign.; Františka Fliegera (1896–1974) sign. N2647; Rudolfa Míška (1908–?) sign. N2647; Zdeňka Krejčího (1926–?) sign N3044.

Obr. 4. Povrchové dobývání uhlí na Duchcovsku, 90. léta 19. století, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.

Alois Šefl (1874–1938): „Spousta dělnictva se tu náhle objevila se svými nástroji, počali jimi rovnati půdu, klásti koleje, kopati průrvy, rovnati násypy, klenouti mosty přes říčky, strže a údolí, prostřelovati tunely věkovitým horstvem, až byla upravena cesta zázraku moderní techniky – parnímu stroji – a tento se po ní po prvé v panenském kraji rozehnal.“⁸ Stavba železnice nepředstavovala jen východisko pro další rozvoj kraje, ale také výrazný prvek krajiny utvářející. Páteřní síť uhelných drah rychle doplňovaly vlečky k jednotlivým šachtám, železnici od poloviny 80. let 19. století doplňuje další technický prvek krajiny – visuté uhelné lanovky.⁹

Přítomnost strojů v krajině je v hornických románech popisována i v rovině tradičního konfliktu dělníků a strojů nahrazujících jejich práci. Užívání parních „baggrů“, lopatových „lefláků“ i korečkových rypadel umožnilo rychlý postup povrchového dolování. Postup těžby na přelomu 19. a 20. století již dosáhl takového rozmachu, že dochází k prvním likvidacím historických sídel a jejich postupnému vyuhlení. Vedle likvidací částí obcí Srstice a Ledvice dochází k prvnímu komplexnímu zániku sídla – Zabušan nedaleko Duchcova, které byly vykoupeny

podnikateli Richardem Baldaufem a Hermannem Rudolphem a po roce 1910 vyuhleny. Zřízení obce Nové Zabušany (*Neu Sobrusan*)¹⁰ bylo provázáno nejen bytovou výstavbou, ale také postavením identické kopie zbouraného barokního kostela sv. Šimona a Judy nebo hromadnou exhumací a stěhováním starého hřbitova.¹¹ Ve srovnání se zběsilou likvidací sídel v těžební oblasti v druhé polovině 20. století se osud Zabušan, byť krajně negativně líčen Cajthamlem-Liberté,¹² zdá býti pouhou laskavou ouverturou. Ve své době však, dle soudobého tisku, likvidace vesnice se staletou historií nebudila výraznější vášně ani zájem širší veřejnosti. Duchcovský děkan Křisa spravující zabušanskou farnost uvádí: „Škoda idyllicky položené staré vsi Zabušany, z níž ještě zbývá několik domů. Nově postavená vesnice se s tou starou nedá srovnat.“¹³

⁸ ALOIS ŠEFL, *Vyvrženci*, Louny 1924, s. 9.

⁹ JAN MĚCHÝŘ, *Počátky dělnického hnutí na hornickém severu*, Praha 1967, s. 16–19; JAN MĚCHÝŘ – JIŘÍ MATEJČEK, *Černé miliony*, Ústí nad Labem 1987, s. 194–196.

¹⁰ Dnes Zabušany.

¹¹ SOKA Teplice, Děkanství Duchcov, *Gedenkbuch*, kn. 1.; k zániku Zabušan viz též JAN MĚCHÝŘ – JIŘÍ MATEJČEK, *Černé miliony*, s. 180–183; k osudu kostela: *Sakrální architektura 20. století v Ústeckém kraji*, (ed.) ALENA SELLNEROVÁ, Ústí nad Labem 2017, s. 152–154.

¹² FRANTIŠEK CAJTHAML-LIBERTÉ, *Obrázky z Deutschböhmen*, Praha 1923, s. 56–59.

¹³ SOKA Teplice, Děkanství Duchcov, *Gedenkbuch*, kn. 1.

Obr. 5. Duchcov, důl Šťastná hvězda s uhelnou lanovkou, v pozadí duchcovské nádraží, 90. léta 19. století, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.

HALDA, PINKA, OPRÁM – NOVÉ KRAJINOTVORNÉ PRVKY

Zatímco do poloviny 19. století byla podkrušnohorská krajina v údolí mezi masivem Krušných hor a Středohořím malebnou krajinou polí, luk, střídaných remízy nebo vodními plochami, objevují se v souvislosti s dobýváním uhlí zcela nové krajinotvorné prvky. Jedná se o pinky, oprámy a haldy. Naopak z krajiny mizí staré cesty, aleje a stromořadí. Svá místa opouštějí i kamenné kříže a sochy světců. Transfery těchto památek se stávají od přelomu 19. a 20. století častými, řada soch byla vandalsky poničena nebo přímo zničena. V roce 1922 publikoval lokální Duxer Zeitung článek „Demolierte Feldkreuze“, který uvádí v území od Konobrže na Mostecku po Lahošť u Duchcova více než třicet zničených nebo vážně poškozených drobných sakrálních památek v krajině.¹⁴ Proces zániku těchto prvků lze částečně dávat do souvislosti s protináboženskými excesy po vzniku Československa a zrcadlí také celkový postup sekularizace společnosti.

Specifickým prostorem hornické krajiny se stala halda tvořená navršenou vytěženou zeminou se zbytky uhlí, odpadovými materiály, mourem a leší.¹⁵ Haldy se nacházely v těsné blízkosti těžby a byly vnímané jako nebezpečný prostor, vstup na haldu byl zapovězen. Václav (Wenzel) Holec (1864–1935) v polovině 70. let 19. století popisuje haldy na Duchcovsku „...dostali jsme se až k skrývkové haldě, která na mnoha místech hořela. Její uhelné plyny zamořovaly vzduch. Zjistil jsem, že najednou dýchám mnohem hůře než kdekoli jinde. Každých asi třicet kroků stály kolem haldy tyče s umrlčí lebkou. Když jsme se zeptali, co to znamená, dozvěděli jsme se, že přes haldu se smí přecházet jen po vyznačených cestách. Kdyby šel někdo jinudy,

mohlo by se stát, že se propadne, udusí a uhoří, protože halda je na mnoha místech prohořelá a dutá.“¹⁶

Těleso haldy bylo tvořeno odpadovým materiálem těžby, který obsahoval i zbytky uhlí, lupky a proplásky. Provzdušnění haldy postupným nasypáváním z důlních vozíků vytvářelo podmínky pro samovznícení. Prostředí hald bylo tradičně zahaleno dýmem a kouřem z vnitřního požáru, který mohl trvat řadu měsíců, dokud se hořlavé složky neproměnily na popel.

Halda s přiléhajícími pinkami a vodními plochami je však reflektována i v pozitivním rozměru jako působivé, podmanivé až romantické prostředí, které popisují Ilja Bart nebo Eduard Štorch. Prožitek pozitivního vjemu z krajiny je zdůrazňován jako druhý dojem, který zřetelně nevystává v okamžiku prvotní konfrontace, ale v delším prožívání krajiny: „S pocitem studu připomínáte si svůj první dojem – kdy se Vám jevily (haldy a oprámy pozn. autora) jako hluboké, otevřené a dýmající rány v těle země... Nesvětuje ti svou krásu napoprvé (kraj), cudně ji před tebou ukrývá a odhaluje ti ji, teprve když získáš jeho důvěru.“¹⁷ Jako krásnou hodnotí krajinu haldy za večerního soumraku Eduard Štorch: „Je pozdní večer. V tu dobu jest halda krásná. Přizene-li se silnější proud větru, vždy celý vodopád zářících jisker z haldy vyletí, rozestře se jako ohnivý paví chvost a v nádherném zlatém dešti kropí zemi.“¹⁸ Podobným nočním divadlem jisker a průmyslového dýmu doprovázeného hlukem strojů byl okouzlen i Alois Šefl.¹⁹

¹⁴ Duxer Zeitung, č. 7, 17. 2. 1922, s. 7–8, *Demolierte Feldkreuze*.

¹⁵ Leš (něm. Loesch) je jemný uhelný prach.

¹⁶ VÁCLAV HOLEK, *Paměti*, Praha 2011, s. 51.

¹⁷ I. BART, *Dny života*, s. 25–26.

¹⁸ EDUARD ŠTORCH, *Na Haldě in: České menšiny na Podkrušnohorsku*, Praha 1903, s. 67.

¹⁹ A. ŠEFL, *Vyvrženci*, s. 20.

Obr. 6. Korečkové rypadlo na Duchcovsku, počátek 20. století, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.

Navzdory své nebezpečnosti nebyla halda zcela mrtvým prostorem. Na haldu byl soustavně přivážen železniční vlečkou další materiál, ženy a děti sem chodily paběrkovat zbytky uhlí, pohybovali se zde hlídači haldy, ale také zcela specifická societa opramáků, kteří na haldách přespávali zahrabáni v teplém mouru a léši, případně si zde stavěli provizorní příbytky. Opramáci (též obramáci, bratranci) představují severočeskou obdobu Nerudových trhanů, nejubožejších barabů bez domova živořících na okraji společnosti. Halda byla jejich domovem i černým hrobem, nezřídka zde docházelo k úmrtí následkem otravy plynu, které unikaly z hořící haldy.²⁰ Obraz opramáků ve vzpomínkách zachytil především Václav Holek,²¹ v hornických románech pak zejména Alois Šefl.²² Duchcovský starosta a autor první syntézy dějin Duchcova Franz Xaver Reidl opramáky a jejich způsob přežívání mezi haldami přirovnával k prehistorickým troglodytům.²³

Nežádoucí změny krajinného reliéfu přinášely časté propady poddolovaného území. Poklesy a trychtýřovité propady jsou jedním z typických jmenovatelů krajiny mostecké uhelné pánve. Tekuté písky, místně tradičně zvané kuřavka, jsou písky s vysokým podílem vody situované pod tlakem v blízkosti ložisek uhlí. V případě narušení důlní činností kuřavka rychle expandovala do důlního díla. Vzniklá kaverna v místě kuřavky pak vedla k vytvoření typického trychtýře. Tyto propady byly přítomny téměř všude, včetně obydlené zástavby.²⁴ Největší katastrofou spojenou s kuřavkou jsou mostecké propady v roce 1895, kdy se během jednoho dne zřítilo 25 domů a dalších 18 bylo poškozeno.

²⁰ FRANZ XAVER REIDL, *Beitrag zur Geschichte der Stadt Dux*, Dux 1876, s. 59; FRANTIŠEK CAJTHAML-LIBERTÉ, *Obrázky ze severu, Halda*, Severočeský dělník 13. 12. 1919, č. 87, roč. 22, s. 1; I. BART, *Dny života*, s. 40–43.

²¹ V. HOLEK, *Paměti...*

²² A. ŠEFL, *Vyvrženci...*

²³ F. X. REIDL, *Beitrag*, s. 59.

²⁴ K častému výskytu propadlin v krajině viz např. obecní kronika Břežánek: SOKA Teplice, AO Břežánky, Pamětní kniha, inv. č. 103, s. 72–74.

Obr. 7. Zabrušany, kostel sv. Šimona a Judy, pohlednice 1910, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.

O DUCHCOVSKÉ MLZE

Signifikantním znakem ponurosti sledované krajiny se stalo i inverzní počasí spojené se vznikem časté a husté mlhy. Dělnický polyhistor František Cajthaml-Liberté neváhá srovnávat Duchcov s Londýnem: „*Mlhy Duchcovské, slavné jsou jako mlhy Londýnské*“, uvádí v *Obrázcích z Deutschböhmen*.²⁵ „*Chodec, ubírající se za letního času zpusťšenou rovinou duchcovskou bývá někdy nemile překvapen. Když vešel do roviny, slunko mu pěkně osvětlovalo silnici, černým prachem pokrytou – a teď náhle, z ničehož nic přivalila se odkudsi z úbočí hor Krušných, od Oseku či Horního Litvínova, hustá šedivá, naprosto neprůhledná mlha a obklopila ho. Šťasten, kdo zná cestu a má v ruce hůl, kterou by jako slepec hmatal na okraje příkopů a před sebe.*“²⁶ Našedlá mázdra těžké mlhy vytvářela nerovnou krajinu nebezpečnou a ztěžovala pohyb povozů a potahů. Spisovatel a překladatel Ilja Bart, žijící v meziválečném Duchcově, píše ve svých vzpomínkách: „*A což teprve když na město padnou typické duchcovské mlhy – neproniknutelná mazlavá šed, která oslepuje vaše oči tak, že nevidíte na krok před sebe, ztrácíte směr ulice, zmitáte se jako slepec a vaše tápající ruka nahmatá vprostřed ulice lampu hlemýždím tempem se posunujícího auta.*“²⁷

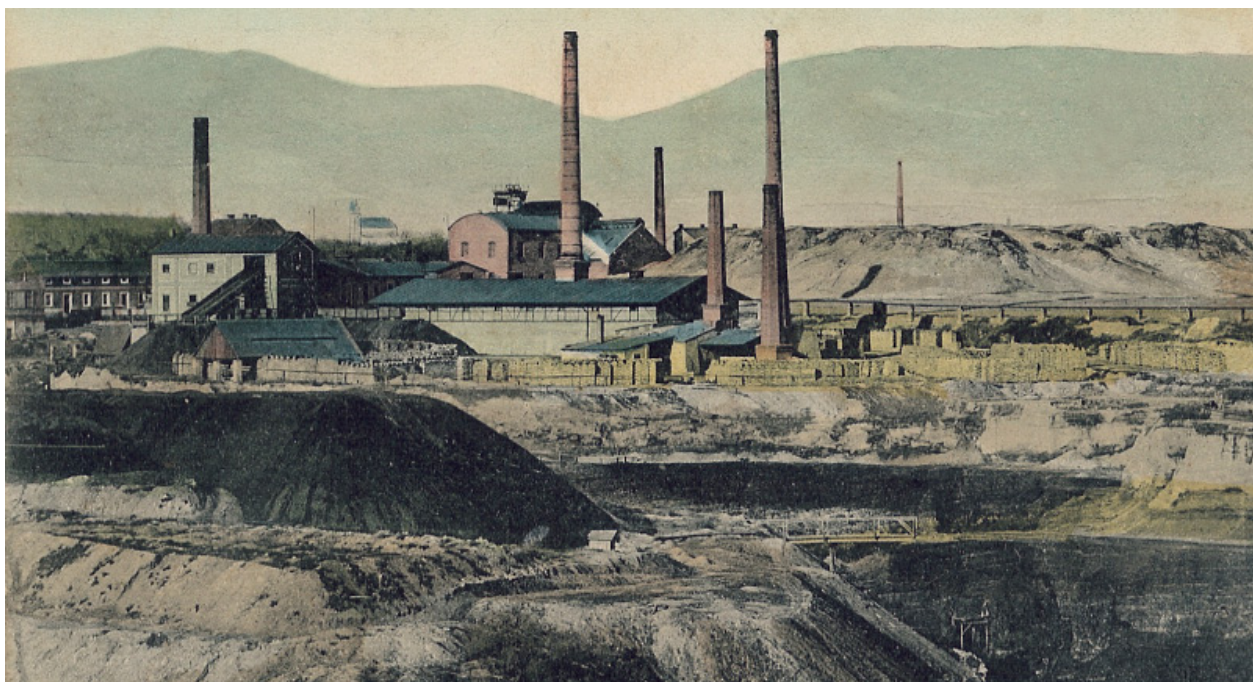
V mlze se ztrácely orientační body krajiny, pamětník z likvidované obce Liptice Zdeněk Krejčí (1926) vzpomíná: „*Za takových mlh, ač jsme kolem domova znali snad každý kámen, jsme se často i tak stěžl dostávali domů. Proto jsme volávali našeho psa, aby se ozval a šli jsme podle jeho štěkotu.*“²⁸ Nejen tajemná a neproniknutelná mlha, ale také ryze průmyslový dým, který chrlily komíny místních továren, skláren, vápenek a cihelen snižoval kvalitu ovzduší.

²⁵ F. CAJTHAML-LIBERTÉ, *Obrázky*, s. 132–133.

²⁶ TAMÉŽ, s. 132.

²⁷ I. BART, *Dny života*, s. 24–25.

²⁸ Muzeum města Duchcova, vzpomínky Zdeňka Krejčího, sign. N 3044.

Obr. 8. Duchcov, důl Václav, kolorovaná pohlednice, počátek 20. století, Muzeum města Duchcova, sbírka starých pohlednic.

OD ZEMĚDĚLSTVÍ K REKULTIVACÍM

Pohlédneme-li na krajinu sledované oblasti zachycenou na sklonku 40. let 19. století stabilním katastrem, je patrné, že se jednalo o krajinu dosud intenzivně zemědělsky využívanou. O rozvinutém zemědělství svědčí i existence početných rozměrných hospodářských dvorů ve městech i na venkově. Této skutečnosti odpovídají i počátky průmyslového podnikání, které byly do jisté míry provázané se zemědělskou výrobou, jednalo se nejen o pěstování surovin pro místní cukrovary,²⁹ ale také o rozšířený chov ovcí, který zásoboval regionální textilní manufaktury.

Zemědělská oblast pod Krušnými horami do značné míry zaniká v souvislosti s rozvojem uhelného dobývání. Navzdory obrovským ztrátám zemědělské půdy se však zemědělská činnost v krajině udržela. V souladu s platným horním zákonem z roku 1854 byl těžář povinen navrátit půdu v místě těžby původnímu účelu, často tedy zemědělské činnosti. V této souvislosti byla v Duchcově v roce 1908 ustanovena expozitura zemské zemědělské rady pro rekultivaci krajiny.³⁰ Na Duchcovsku tak lze nacházet počátky severočeských odborných rekultivací krajiny. Pod patronátem hraběte Valdštejna a představených duchcovského okresu se v Duchcově v roce 1910 konala i odborná konference věnovaná rekultivaci krajiny.³¹

²⁹ FRANTIŠEK DUDEK, *Vývoj cukrovarnického průmyslu v Českých zemích do roku 1872*, Praha 1979; ERNST BECK, *Auflösung einer Zuckersfabrikoekonomie*, Wiener Landwirtschaftliche Zeitung 63, 23. 3. 1913.

³⁰ *Duxer Zeitung* 15. 2. 1908, č. 14, roč. 36, s. 1.

³¹ STANISLAV ŠTÝS, *Rekultivace jako společenský problém* in: *Hornické listy*, roč. 20, č. 5/2012, s. 36

K navracení krajiny zemědělskému užití přispívala i hojně rozšířená drobná zemědělská činnost horníků nebo malorolníků. Důlní společnosti obvykle nevyužívané pozemky o malé výměře a nízké kvalitě pronajímaly svým zaměstnancům. Pěstovaly se především brambory, zelenina, ale i obiloviny. „Ten rok jsem dostal kousek pole, vlastně jsem ho musel nejdříve udělat, protože tam rostla tráva a vedle byly propadliny od dolu Františky. Dal mi to Jan Houdek z Ledvic, který to dostal od dráhy a nechtěl se tím zabývat. S tím polem byla velká práce a dřina [...] sázal jsem jen vykrojená očka (z brambor pozn. autora) a na podzim toho byla fůra [...] metrák obilí jsem nechal semlít aby byla mouka na lívance. Zoral mi to kamarád Kolman, který měl koně i pole. Já mu zase pomáhal na poli a při mlácení. On neplatil nic mně a já jemu a oběma nám to dělalo dobře.“³²

Zemědělská činnost, obvykle spojená s chovem drobného domácího zvířectva, akcentovala agrárně venkovský charakter života části dělníků a horníků v uhelné pánvi. Existence malých polí však rovněž dokládá trvalou přítomnost zemědělské výroby přímo v centrálních oblastech pánve. Vedle obilného zemědělství můžeme připomenout i lokální střediska pěstování zeleniny, která si svou tradici alespoň částečně udržela až do meziválečného období. Jedná se například o oblast Dolního Jiřetína, kde pěstování zeleniny rozšířil Josef Teicher (1762–1840).³³

³² Muzeum města Duchcova, Paměti Františka Fliegera nar. 1896, rukopis Moje vzpomínky, sign. N 2647, s. 67.

³³ Na Teicherově domě v Dolním Jiřetíně, č. p. 11 v roce 1882 odhalil horský spolek z Litvínova i pamětní desku.

Obr. 9. Na haldě, Duchcovsko, 20. léta 20. století, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.

ZÁVĚR

Genius loci uhelného moře mostecké pánve zachycený v krásné literatuře mnohdy nabývá barvitého obrazu území narušeného, nezdravého a drancovaného. Lidskou činností krutě zmítaná a týraná krajina se stala v hornických sociálních románech charakteristickým prostředím, osud kdysi úrodné země, nyní vyuhlené a krásy zbavené, úzce konvenoval s tragickými osudy hrdinů těchto knih. Naopak ve sledovaném vzorku egodokumentů se negativní percepce montánní krajiny vyskytuje pouze okrajově. Uhlé inferno v textech Aloise Šefla nebo Cajthamla-Liberté je v rozporu i s obrazem krajiny a měst, který zachytily idylicky laděné kolorované pohlednice podkrušohorských sídel z přelomu 19. a 20. století. Lze proto konstatovat, že vnímání industriálně montánní krajiny ve sledované oblasti nebylo jednotné, část pozorovatelů ale zanechala zásadně negativní otisk v literatuře a poezii.

Obr. 10. Divoké dolování v prostoru Ledvic na Teplicku, 30. léta 20. století, Muzeum města Duchcova, fond Hornictví – sbírka fotografií.